

Mi maradt a vidéki zsidóságból?

EDIT BALÁZS
What Remained of the Countryside Jews?

718(=411.16)(439)
726.8(=411.16)(439)
929.55(=411.16)(439)

Keywords: Jewish cemeteries in Hungary. Cemetery maintenance. Tombstones and memorials. Engravings on Rabbi tombs.

A vidéki zsidóságot a soá alatt szinte teljesen elpusztították. Intézményei is az enyészeté lettek. Az eltűnt (lerombolt, leégett) zsinagógák képét szerencsés esetben egy-egy képeslap, magánfotó, esetleg publikáció őrzi. Megsemmisültek a hitközségi irattárak, elvesztek a magániratok, fényképek. A zsidó üzleteket, lakásokat átalakították. A legtöbb vidéki településen már semmi nem emlékeztet arra, hogy ott valaha zsidók éltek, jelentős zsidó közösségek, melynek tagjai a város, a falu gazdasági, társadalmi és kulturális életében fontos szerepet játszottak. Ami megmaradt belőlük, az a temető. Már ahol megmaradt. A közösségek elpusztításával ugyanis az sem maradt, aki a temetőket gondozza, a sírokat látogassa. Pedig a halottakról való gondoskodás a zsidó vallás egyik legfontosabb parancsa. Egészen a közelmúltig Magyarországon közel másfélezer olyan zsidó temetőt jegyeztek, mely az elmúlt hatvan évben a hitközségek felszámolása miatt gondozatlanul vált a természet és a rongálók martalékává. A gránitköveket elhordták, a területet gyom, cserjék, fák nőttek be, a kerítéseknek nyomát sem látni.

A területi jogviszonyt csak a rendszerváltozás után kezdték rendezni.¹ A volt hitközségek tulajdonában levő területekre 1997-ig lehetett igényt bejelenteni, a tulajdonrendezés határidejét 2011-re tették.² Az igazi fordulat 2001-ben következett be, amikor a kormány úgy határozott, évi támogatást nyújt a MAZSIHISZ-nek a lezárt zsidó temetők fenntartására.³ A támogatás összege 2002-ben 35 millió Ft volt. Az összeget négyévente kell felülvizsgálni. A támogatást a MAZSIHISZ a teljes egészében lezárt zsidó temetők vallási előírásokat és kegyeleti szempontokat tiszteletben tartó fenntartására, valamint a nem zsidó hitközségek tulajdonában levő zsidó temetők fenntartására és

1. 1991. XXXII. tc. A volt egyházi ingatlanok egy részének a visszaadásáról. *Magyar Közlöny*, 1991. július 22. no. 82.
2. 1997. CXXV. tc. A volt egyházi ingatlanok tulajdonjogi helyzetéről szóló 1991. évi. XXXII. évi törvény módosításáról.
3. *Magyar Közlöny*, 2001. december 26. no. 155.

kivételesen a használatban levő zsidó temetők felújításának a támogatására fordíthatja.⁴ 2003-ban a MAZSIHISZ illetékes szerveinek 1040 zsidó temetőről volt tudomásuk. Ezek közül mintegy 400 temetőt tudnak gondozni vagy legalább felügyelni. Budapesten 4 nagyobb és 12 kisebb temetőt gondoznak.⁵

A MAZSIHISZ Alapszabálya a következőképpen szabályozza a temetőket:

„A zsidó temetők fenntartásáról anyagi lehetőségeihez mérten elsősorban a temetőt fenntartó taghitközség vagy Chevra Kadisája tartozik gondoskodni. A temetőt fenntartó szervezet látja el mindazokat a feladatokat, amelyeket egyébként a Chevra Kadisa köteles ellátni, különösképpen a temető fenntartása, temetők rendezése, szertartás, intézmények fenntartása, jótékonyág gyakorlása, stb. A temetők fenntartásával és üzemeltetésével kapcsolatosan elsősorban a vallási törvények, előírások az irányadók. Amennyiben valamelyik taghitközség vagy Chevra Kadisája nem tudja a temetőt fenntartani, üzemeltetni, úgy ehhez a szövetség anyagi segítséget nyújthat. A Szövetség a tulajdonában álló temetők fenntartásáról anyagi lehetőségeihez mérten gondoskodik.

4. 1140/2001 kormányhatározat.

5. Balogh Margit–Tomka Miklós–Schweitzer Gábor: Vallásosság, egyházak és felekezetek In Kulcsár Kálmán–Bayer József (szerk.): *Társadalom, politika, jogrend*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth Kiadó, 2003, 288. p.

A zsidó temetőhöz tartozó olyan területrészt, amelyben halottak nem fekszenek, a vezetőség határozata alapján hasznosítani lehet, de csak olyan célra, amely nem sérti az elhunytak emlékét vagy nem ellentétes a zsidó tradíciókkal.

Ez esetben az érintett területrészt önálló földrésznek kell nyilvánítani. A kérdésben a Rabbitestület állásfoglalása a Szövetség vezetőségére nézve kötelező. Abban az esetben, ha egy zsidó temető felszámolása valamely elkerülhetetlen ok miatt mégis szükségessé válik, úgy azt a felszámolás előtt legalább 6 hónappal a felekezet lapjában, országos napilapokban, a helyi újságban, valamint egy észak-amerikai és egy izraeli magyar vagy idegen nyelvű újságban meg kell hirdetni. Fel kell szólítani a temetőben eltemetettek hozzátartozóit jelentkezésre abból a célból, hogy elhunytjaik exhumálása hova és miképpen történjen meg. Amennyiben az elhunytak hozzátartozója a meghirdetett határidőn belül nem jelentkezik, azok sírhelyeit is külön-külön kell exhumálni és a sírköveket az új sírhelyen kell elhelyezni. A fentiekkel kapcsolatos eljárásban a Rabbitestület döntései az irányadók, és az eljárást kizárólag a Rabbitestület közvetlen felügyeletével lehet végrehajtani.

A felszámolt temetőkből való bevétel elsősorban az adott helységben élt zsidók, zsidó mártírok emlékének a megőrzésére használandó fel. Az ezen túlmenően megmaradt bevétel kizárólag más temetők, mártíremlékművek létesítésére használható fel az adott helységben, megyében, országrészben vagy az ország más részén, kizárólag ebben a sorrendben.”⁶

A holokauszt 50. évfordulóján néhány önkormányzat vagy helyi közösség figyelme a zsidó temetők felé fordult, kigazolták, esetleg be is kerítették, egy-két helyen ma is gondozzák. Néhány zsidó és civil alapítvány azt a célt tűzte ki, hogy helyreállítanak zsidó temetőket, ami természetesen pénzkérdés is, de nem kizárólagosan.

Mi más okból kezdtünk foglalkozni a zsidó temetőkkel. Az 1944-ig elhalt és így még eltemetett (hiszen a holokausztban elpusztítottaknak még az sem adatott meg) zsidó személyekről fontos adatokat tartalmaznak a még ép sírkövek. Több történészmuhely (a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola judaisztikai specializációja, az ELTE Assziriológia és Hebraisztikai Tanszéke) és néhány egyéni kutató kifejezetten forrásmentés céljából regisztrálta a zsidó temetők adatait. Így csak a szombathelyi történelem szakos hallgatók munkája nyomán több ezer személy adatait tartalmazó adatbázis jött létre.

A vidéki hitközségek irattárai többnyire megsemmisültek a soá alatt. A szombathelyit is felgyújtották. Az adott település zsidó lakosságára nagyon fontos adatbázist jelentenek a temetők adatai, melyek jól kiegészíthetők a halotti anyakönyvek adataival, a gyászjelentésekkel és a parcellakönyvekkel. S ha a temetők adataihoz hozzáadjuk a deportáltak listáit, szinte teljes adatbázishoz juthatunk.

Ha fel akarjuk idézni ezt az egykor volt világot, a falusi, kisvárosi zsidók életét, támaszkodhatunk a zsidó és nem zsidó visszaemlékezőkre. A soát túlélők többsége

6. A MAZSIHISZ Alapszabálya 105, 106, 107 §. Temetők 2008. http://mazsihisz.hu/userfiles/file/downloadmanager/Mazsihisz_Alapszabály.pdf

azonban Budapestre vagy nagyvárosokba költözött, felkutatásuk sem egyszerű feladat, nem beszélve arról, hogy lassan elhalnak. A 20. század első felének a falu hagyományait feltáró néprajzi, szociográfiai falukutató irodalomból a vidéki zsidóság kimaradt. A korabeli zsidóság tudományos leírása, zenei, művészeti feldolgozása nem történt meg. Talán csak Szabolcsi Bence és néhány tudós rabbi néprajzi leírásai jelentenek kivételt.

A megmaradt – nem kirabolt – zsidó temetők két vonatkozásban szolgálhatják eredeti funkciójuktól eltérően a zsidóságot:

1. Adataik rögzítésével forrásmentést végzünk, s így azok felhasználhatók lesznek a helytörténet kutatásában.

2. Helyszínei lehetnek azoknak a megemlékezéseknek, amelyek nem kizárólagosan csak a holokausztnak, hanem az egykor ott élt zsidó közösségeknek, személyeknek állítanak emléket.

Nyugat-Magyarország zsidó temetőinek a többsége a 18. század második felében, a 19. század elején keletkezett, ahogyan az itteni nagybirtokokon megtelepedtek a zsidók a földesurak (Batthyány, Eszterházy, Cziráki stb.) védelme alatt.

A kitli (egyszerű, fehér halotti ruha) és a gyalulatlan deszkaporsó hagyományának egyik mondandója, hogy a halott emberek egyenlők. Sőt, mint azt tudjuk, a kitlinek

zsebe sincsen! Nem így van ez a sírkövekkel. Ha a temetőben sétálunk, láthatók a jelentős különbségek a sírkövek anyaga (az egyszerű mészkőtől a carrarai márványig) és mérete között, utalva ezzel az ott nyugvó vagyoni helyzetére. Fontos tehát, hogy az adatok rögzítése mellett írjuk le a kő anyagát és méreteit is.

A sírköveken talált adatok, kiegészítve a fentebb említett forrásokkal alkalmasak arra, hogy elkészítsük az adott közösség korfáját. Alkalmasak a névadási szokások vizsgálatára, mind az utónevek, mind a vezetéknevek vonatkozásában. Most készült egy szakdolgozat az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen, amely a szombathelyi temető- és gettóösszeírás adatait felhasználva vizsgálja a névadási szokásokat és a névmagyarosításokat.⁷

Fontos adatokat tartalmaznak a rabbisírok, amelyekre a hálás közösség sokszor az egész nacionáléjukat rávéste. Különösen értékes információk ezek a régen működő rabbik esetében, amikor kevés egyéb adat áll a rendelkezésünkre.

A szombathelyi hitközség önállósodásakor az első rabbi Könisberger Lajos volt. Maga készítette el héber nyelvű sírfeliratát:

„Itt nyugszik a nagy tudós és bölcs Főrabbi és nemes emberbarát Főt. Könisberger Lajos, a kimultáért mély gyászba borult szombathelyi izr. Hitközség rabbinátusának elfeledhetetlen alapítója, jobblétre szenderült 5622 tévész hó 11-én, élte 71. évében. Béke dicsőült hamvaira!”⁸

Néhány további példa rabbisírok felirataira Vas megyéből:

R. Elázár ben Elázár Kálir a rohonci hitközség hatodik rabbija volt. Kiváló talmudtudós,⁹ aki Landau Ezekiel prágai főrabbiival is levelezett.¹⁰ 1781-ben Kolin községbe hívták, ott működött haláláig. Kolini sírfeliratát Bernstein közli héberül.¹¹

„Kalir rabbi meghalt hesván hó 14-én. Ezen a napon megszakadt a szíve (*annak aki a sírfeliratot írja*). (A rabbi), akinek úgy világitott a Tórája, ahogyan a Nap ragyog mikor lenyugvóra tér, olyan a tudása, hogy a hegyeket is megmozgatja (*talmudi utalás*), mint Rabbi Akiva ben Jozsef. Elazar Kálir több kilében is volt rabbi, de az igazi bölcsessége a mi kilénkben ragyogott igazán. Az ő érdemei védjenek minket pajzsként. Kolini hitközség”¹²

7. Szalai Judit: *Zsidó névadási szokások változásai Magyarországon a XIX–XX. században, különös tekintettel Szombathely és környékére*. Kézirat.

8. Bernstein Béla Emlékkönyv. *Partes Populorum Minores Alienigenae*, Szombathely, 1998/4. sz. 135. p.

9. *Bernstein...* i. m. 82. p.

10. Bányai Viktória: *Ezekiel Landau prágai rabbi (1713–1793) döntvényeiből magyarországi adatok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2008, 77. p.

11. *Bernstein...* i. m. 86. p.

12. Fordította Lévai-Izsák Éva.

13. *Bernstein...* i. m. 180. p.

Bodanszky Götz rabbi 1806–1845-ig működött Körmenten. Kol-nidré este halt meg. Hálás községre egész életrajzát a sírkövére vésette.¹³

„Örök emlékezete legyen ennek a jámbor cadiknak, az Ö.való emberének, a híres és nagy gáonnak, Eliakim Bodánszkinak, aki fia Rivka Kriszelnek. Elfogadták rabbinak Kobelszдорfban, ahol 2 évig volt, majd Körmenten 39 évig rabbiskodott. Olyan volt, mint harmat Izraelnek. Úgy virágzott, mint a rózsa, gyökeret eresztett, mint a cédrus, olyan volt a neve, mint az értékes olaj. Az egész országban hozzá hozták közelről és távolról a nehéz jogi kérdéseket. Szép drósékat mondott. Kiváló volt a Talmudban, Hagadában, mindig I'ten igazságát szolgálta. Felment az égbe, hogy I'ten előtt járjon. A lelke szentségben és tisztességben távozott és megtért népéhez nagy tiszteletben tisri hó 11-én.”¹⁴

1–3. kép. Munkaszolgálatos és mártír emlékművek a szombathelyi zsidó temetőben (forrás: Balázs Edit [szerk.]: „...ideje van a kövek összegyűjtésének” Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon EuRégióban. Szombathely, 2008.)

14. Fordította Lévai-Izsák Éva.

Szalónak első rabbija, akiről tudunk, 1770 körül Jákob mi-Bród volt. Sírfeliratából tudjuk, hogy 40 évig működött a községben.¹⁵

„Jakov mi-Bród jámbor ember, aki sátorlakó volt (*tórai utalás Jákobra*), mindig Tórát olvasott. Jámborságban élt egész életében a földön. Több mint 40 évig volt itt rabbi. Kiváló, nagyszerű, tiszteletteljes cadik volt. Sábészkor halt meg svát hó 18-án.”¹⁶

Ugyancsak Szalónakon működött 36 éven át a lengyel származású Weinrebe Mózes.¹⁷

„Itt van eltemetve a ráv, gáon, a nagy tanítónk Mose Weinrebe, urunk és mesterünk, aki 45 évig volt rabbi. Sábészkor halt meg svát hó 20-án. Lengyel származású volt.

Egyenességre tanító és öregségéig, amíg megöszült, mi az árnyékában kegyelmet találtunk. Ő óvott minket álmunkban és nem lesz több olyan, mint Mose, aki érdemeket szerzett és juttatott hozzá másokat is. És több hozzá hasonló nem is lesz.

Védjen minket az ő ereje és foháskodjon irgalomért.¹⁸

Következtethetünk a temetők adataiból a halálokokra, járványokra, gyermekhalandóságra. Rekonstruálhatjuk a chevratagokat (legtöbbször külön helyük van a temetőben), a hitközségi elöljárókat, hisz a tisztségük sokszor fel van tüntetve a sírkövön. Vizsgálhatjuk a kövek formáját, díszítményeit. Ezek alapján a lévita és kohanita származásukat találhatjuk meg. A halahikus idézetek kultúrtörténeti és vallástörténeti tanulságokat hordozhatnak. Abszolút fontos forrásai a családfakutatásnak.

Az adott település kiemelkedő zsidó származású polgárainak a sírjai lehetőséget adnak a helybeli pedagógusoknak, hogy helytörténeti séta keretében tanítványaikkal felkeressék a temetőt.

Helyszíne lehet a zsidó temető a holokausztmegemlékezéseknek. Vas megyében a kiskvárosi temetők holokauszt- és munkaszolgálatos-emlékműveit bevitték a szombat-helyi temetőbe, s ott megtalálhatók név szerint a soában elpusztított lakosok.

15. *Bernstein...* i. m. 208. p.

16. Fordította Lévai-Izsák Éva.

17. *Bernstein...* i. m. 210. p.

18. Fordította Lévai-Izsák Éva.

EDIT BALÁZS

What Remained of the Countryside Jews?

The Jews living in the countryside have been almost completely wiped out during the soa. In most countryside settlements, nothing indicates that Jewish have ever lived there. Only the cemetery remains after them. The engravings on the intact tombstones show important data concerning the Jews who died before 1944. Some history workshops and several researchers registered the data of Jewish cemeteries especially with the purpose of preserving historical sources, so that they can be used for research on local history.

The data found on tombstones can be used to establish the age pyramid of a particular community and to examine its name giving customs. We can conclude the causes of death, epidemics, and infant mortality. We can also reconstruct the members of the chevra and the leader of the religious community, since their titles are often recorded on their tombstones. The halachic quotes are enlightening in regard of cultural history, history of religion and they are sources of family research. Tombstones of rabbis show significant data, as the grateful community often engraved their whole biography on them. We publish the tombstone engravings of the rabbis Lajos Könisberger from Szombathely, Elázár ben Elázár Kálir from Rohonc, Götz Bodanszky from Körmend and Mózes Weinrebe from Szalónak.